

³⁵ Нова Рада (Київ). – 1918. – 25 серпня.

³⁶ Матеріали до програми, тактики й організації Української народної партії. – Київ; Відень, 1920. – С.6.

³⁷ Там само. – С. 40; Нова Рада. – 1918. – 22 жовтня.

³⁸ Робітнича газета (Київ). – 1918. – 6 листопада.

³⁹ Там само. – 7 листопада.

⁴⁰ Там само. – 8 листопада.

⁴¹ Нова Рада (Київ). – 1918. – 12 листопада.

⁴² Киевская мысль (Киев). – 1918. – 9 ноября.

⁴³ Нова Рада (Київ). – 1918. – 7 листопада.

⁴⁴ Матеріали до програми, тактики й організації Української Народної партії. – С.7.

The article is dedicated to development and activity of All-Ukrainian landowner's union. Relying on the considerable amount of documented sources it reviews role of the party in the revolution (April, 29 in 1918), analyses the main statements of the party's program, determines the party's place in political system of Ukrainian State.

С.В.Корновенко*

АГРАРНЕ ЗАКОНОДАВСТВО П.СКОРОПАДСЬКОГО У КОНТЕКСТІ ВІТЧИЗНЯНОГО ТА ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ ВИРІШЕННЯ ЗЕМЕЛЬНОГО ПИТАННЯ (1918–1921 рр.)

Статтю присвячено вивченню маловідомих аспектів аграрного законодавства П.Скоропадського. На основі опрацювання джерел автором проаналізовано зміст аграрного законодавства гетьманату в контексті вітчизняного та європейського революційного досвіду вирішення земельного питання.

У «Щоденнику письменника» за 1876 р. Ф.Достоевський, розмірковуючи над вічними питаннями буття, сутності людської природи зауважив: «Якщо хочете переробити людство на краще, майже із звірів у людей, то наділіть їх землею – досягнете мети»¹. Ця думка була висловлена відомим літератором, мислителем за 41 рік до початку кардинальних соціально-економічних і суспільно-політичних зрушень в житті українців у 1917–1921 рр. Революційні події з усією очевидністю засвідчили важливість аграрного аспекту у внутрішньоекономічній політиці всіх режимів, що діяли у Наддніпрянській Україні. Кожен із них прагнув до розв'язання земельного питання, розробляючи власну модель його вирішення. У цьому контексті значний науковий інтерес представляє аграрний проект П.Скоропадського, спрямований на формування селянина-власника. Ця зацікавленість має об'єктивно-науковий характер, зумовлений полярністю думок у трактуванні дослідниками цієї тематики², наявністю маловивчених аспектів, певним зв'язком із сьогоденням. Актуальність означеного кола питань пов'язана також і з тим, що 29 квітня 2008 р. виповнилося 90 років від дня приходу до влади П.Скоропадського. Крім того, наукова громадськість Черкащини, зокрема Наукове товариство істориків-аграрників, не може залишити поза увагою гетьманські нововведення на селі ще й через те, що Федір Скоропадський, засновник роду Скоропадських, був вихідцем з Уманщини³.

Автор запропонованої публікації ставить за мету проаналізувати зміст аграрного законодавства П.Скоропадського у контексті вітчизняного та європейсь-

* Корновенко Сергій Валерійович – канд. іст. наук, доцент кафедри новітньої історії Черкаського національного університету імені В.Хмельницького.

кого революційного досвіду вирішення земельного питання. Об'єкт вивчення – основні положення земельної реформи П.Скоропадського, предмет – їхній порівняльний аналіз із вітчизняними (радянський, Директорії УНР) та європейськими аналогами (Польщі, Румунії, Чехословаччини, країн Балтії та Балканського півострова).

Прийшовши до влади, гетьман був свідомий наявності комплексу проблем, який мав місце в аграрному секторі економіки, оскільки ще за часів Центральної Ради висловлював критичні зауваження на її адресу з приводу аграрної реформи, разом із Українською демократично-хліборобською партією (УДХП) та Українською народною громадою (УНГ). Ці партії у своїх програмних положеннях пропонували альтернативні проекти вирішення аграрного питання.

На переконання В.Липинського, С.Шемета, В.Шемета – лідерів УДХП – розв'язанням земельного питання мав займатися сейм, члени якого мали б бути обрані на українських установчих зборах. Реформа на селі мала на меті формування рентабельних фермерських господарств⁴. Тим самим пропонувалося зберегти приватну власність, відмовитися від принципу соціалізації землі. Водночас лідери УДХП виступали за ліквідацію поміщицьких латифундій, створення Українського державного земельного фонду. Він мав складатися із колишніх удільних, казенних, кабінетських та інших земель, відчужених державою за сплату. Ці угіддя розподілялися між селянами. Розмір отриманої селянськими господарствами землі залежав від: 1) якості ґрунтів; 2) трудової норми, яка мала регіональну специфіку⁵.

УНГ складалася із представників давніх козацько-старшинських родів Лівобережжя: В.Кочубей, М.Устинович, М.Гижицький та інші. У кінці березня 1918 р. програму партії розробив П.Скоропадський. Її текст тривалий час був невідомий. Лише нещодавно, завдяки зусиллям Т.С.Геращенко, яка віднайшла його у фондах Державного архіву Київської області, він став доступний широкій громадськості. Із 39 пунктів програми УНГ 5 стосуються аграрного питання. Метою внутрішньої політики проголошувалося створення умов для розвитку приватної ініціативи. Право власності оголошувалося основою людської культури, без якої неможливий розвиток економіки. Громада визнавала за необхідне проведення широких аграрних перетворень, які б покращили добробут селян. Реформи на селі мали ґрунтуватися на принципі приватної власності, який відповідає ментальності українського хлібороба. Купівля-продаж землі мали регламентуватися законами, розробленими парламентом. Держава за плату відчужувала землю у їх власників і наділяла селян у розмірах, достатніх для їх безбідного існування, із урахуванням регіональної специфіки, якості ґрунтів тощо. У першу чергу, згідно програми УНГ, землю отримували знедолені та козаки, які захищали Україну від ворогів⁶.

Власні погляди на проблему мав і П.Скоропадський. Розмірковуючи над аграрною політикою Центральної Ради, він відзначав, що «наш українець – індивідуаліст, ніяка соціалізація йому не потрібна. Він рішуче проти цього». Серед гасел революції, найзрозуміліших селянству, на думку гетьмана, – ідея землі⁷.

29 квітня 1918 р. у грамоті П.Скоропадського «До всього українського народу» йшлося про те, що приватна власність – фундамент культури і цивілізації – відновлюється вповні; дозволяється купівля-продаж землі; малоземельні селяни матимуть змогу розширити свої володіння за рахунок викуплених державою у великих власників земель⁸. У заяві гетьманського уряду від 10 травня 1918 р. визначалась основна мета реформи – створення в Українській Державі «селянства здорового, забезпеченого землею і здатного найвищою мірою підняти її продуктивність»⁹. 30 квітня 1918 р. у посланні до делегатів з'їзду хліборобів-демократів П.Скоропадський підтвердив раніше проголошені ідеї щодо примусового відчуження (за плату) великого поміщицького землеволодіння та

розпродаж його на користь селян. 21 червня 1918 р., під час зустрічі з селянськими делегаціями Харківщини, Херсонщини, Волині, Полтавщини гетьман деталізував окремі аспекти запланованих ним нововведень. Так, зокрема, він уточнив максимальні розміри можливих селянських наділів – 25 десятин; надлишки від великого землеволодіння мав скуповувати Державний земельний банк, який потім розподіляв би їх між селянами¹⁰. У своїх спогадах П.Скоропадський відверто писав: «Я прихильник дрібних господарств, зокрема в Україні, і неодноразово говорив, що мій ідеал – бачити Україну, вкриту одними лише дрібними високопродуктивними, приватними господарствами ...»¹¹. Гетьман ставив собі за мету задовольнити не власні інтереси, а досягти «добробуту народу». Інструментом реалізації цих намірів мала стати аграрна реформа.

24 травня 1918 р. на розгляд уряду був поданий законопроект міністра земельних справ В.Г.Колокольцева – «Тимчасовий закон про порядок набування і позбування земель на території Української Держави»¹². Його автор був прихильником так званої «середньої лінії» у проведенні земельної реформи і планував задовольнити селянські інтереси, але при цьому не знищити цукрової промисловості та зразкових господарств.

Згідно з проектом В.Г.Колокольцева, тимчасово (до видання загального закону) допускалися продаж і купівля землі. Проте «кожна окрема особа із сільського населення» могла придбати не більше 25 десятин в одні руки виключно для сільськогосподарських потреб. Перевищення норми землекористування допускалося лише у випадку створення (за особливим дозволом міністра землеробства) зразкових господарств. Скуповувати земельні ділянки без обмеження їхньої норми мав право лише Державний земельний банк¹³. План його створення (на основі злиття Дворянського та Селянського земельних банків) розроблявся Міністерством фінансів¹⁴.

14 червня 1918 р. гетьман затвердив «Тимчасовий закон про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями», який відтворював зміст проекту В.Г.Колокольцева¹⁵. Однак, і ми погоджуємося з думкою Н.А.Ковальової¹⁶, цей закон не міг бути основним документом для проведення земельної реформи, оскільки у ньому недопрацьованими залишалися такі питання: ціна землі; система контролю за наділеною власністю; реалізація на практиці його основних положень. Тому подальша розробка аграрного законодавства Української Держави тривала у серпні–грудні 1918 р.

Закон від 15 липня 1918 р. визначав компетенцію земельних комісій. Вони поділялися на повітові та губернські і мали займатися землевпорядкуванням на місцях. Крім того, діяли тимчасові земельно-ліквідаційні комісії, які розглядали справи про порушення прав власників та орендарів після 1 березня 1918 р. із боку окремих осіб, громад, установ¹⁷.

На початку листопада 1918 р. був завершений проект земельної реформи, підготовлений В.Леонтовичем. Його основні положення: держава викупувала у великих землевласників угіддя, розподіляючи їх між селянами з розрахунку 25 десятин на одну особу; винятком були господарства, що мали високе агрокультурне значення, розміри яких не перевищували 200 десятин. Більші норми залишалися за господарствами, що забезпечували продукцією цукрову промисловість, вирощували сортове насіння, розводили племінну худобу; не відчувалися садиби, сади і виноградники¹⁸.

Розміри селянського одноосібного господарства, за гетьманським проектом, не могли перевищувати 25 дес.¹⁹ Очевидно, таку позицію гетьмана можна пояснити тим, що: 1) П.Скоропадський не міг не дотримуватися попередніх домовленостей із представниками окупаційних військ в Україні. Шостий пункт цих угод передбачав, що «в інтересах здатності сільського господарства до експорту, великі земельні господарства мають бути збережені до певних, зазначених у за-

коні меж»²⁰; 2) з іншого боку, він не міг ігнорувати й інтереси Союзу хліборобів-землевласників, котрі привели гетьмана до влади й були прихильниками збереження великої земельної власності. Такі думки схвально сприймалася й членами Ради Міністрів²¹.

Важливе місце в запланованих реформах представники гетьманату відводили Державному земельному банку. 23 серпня 1918 р. (за іншими даними, 16 липня 1918 р.²²) було затверджено статут Державного земельного банку. Його практична діяльність розпочалася 1 вересня 1918 р.²³ Згідно зі змістом цього документу, він мав основне завдання – створювати міцні дрібні селянські господарства, надавати їм усіляку підтримку в підвищенні їхньої продуктивності праці. Із цією метою банком надавалися позички терміном від 14 до 66,5 років²⁴. Банк за свої кошти купував землі, здійснював їхню парцеляцію, продаж. Ціноутворенням ділянок займалася спеціальна комісія, операції купівлі-продажу регулювалися Радою банку та затверджувалися міністром фінансів за згоди міністерства земельних справ. До компетенції банку належали наступні питання: перевірка та оцінка висновків у справах купівлі, використання та ліквідація маєтків; визначення форм управління землями, що належать банку²⁵.

Не останню роль у відновленні сільського господарства урядові кола Української Держави відводили його кредитуванню, а також тих галузей промисловості, що безпосередньо були пов'язані з аграрним сектором, зокрема машинобудування. Гетьманський уряд, розробляючи положення реформи, передбачав відновлення й сільськогосподарського машинобудування. На ці потреби держава надавала 20,5 млн крб.²⁶

Прикметно, що як викладені вище, так і інші положення та ідеї гетьманського законодавства були взяті на озброєння й опозиційно налаштованими до Української Держави політичними силами – учасниками революції – у 1919 р. більшовиками, а у 1920–1921 рр. Директорією УНР.

У 1919 р. радянська влада опинилася у скрутній ситуації. Достатніх сил для контролю за селянською стихією у неї не було. У той же час існувала нагальна потреба у стабільному тилві для ведення успішних бойових дій на фронті, що автоматично ставило питання про необхідність домовлятися із селянством. Водночас виникала й інша проблема: з яким саме селянством іти на союз, нехай і тимчасовий. Так, наприклад, Т.Рисаков у доповіді про стан справ в Острозькій парторганізації пропонував укласти угоду із середняком. На користь своєї тези він наводив такі аргументи: «...оскільки він може стати союзником куркуля, ... наші ряди малочисельні, що також обґрунтовує необхідність цієї угоди»²⁷.

Цілком слушною є теза С.Кульчицького про те, що тактичні завдання утвердження союзу із середнім селянством стали для більшовиків пріоритетнішими за стратегічні, партійні. На його думку, ідея загального комуністичного штурму відходила на другий план перед турботою про збереження реальної влади²⁸.

На наш погляд, переорієнтація більшовиків у ставленні до середняка має чимало спільного із гетьманським варіантом вирішення земельного питання. Доречно буде на цьому зупинитися детальніше.

Більшовики основним завданням аграрної політики в українському селі проголошували покращення економічного добробуту селянства (бідняцького і середняцького) шляхом збільшення розмірів його землезабезпеченості за рахунок т. зв. нетрудового землеволодіння. При цьому, як неодноразово підкреслювали партійні діячі різних рангів, усі трудові господарства, без різниці категорій населення і форм землеволодіння, вільно користуються своєю землею, без будь-яких обмежень²⁹. Також, згідно з новими циркулярами і розпорядженнями радянської влади, середняки залучалися до реалізації нового аграрного законодавства. Зокрема, вони брали участь у роботі місцевих земельних комісій³⁰.

Радянське керівництво, намагаючись загасити роздмухане їхньою ж політикою полум'я міжселянського протистояння, відверто говорило про те, що колишні козаки, селяни-власники, державні селяни, відрубники, хуторяни продовжуватимуть без змін користуватися своїми земельними наділами. Збільшення розмірів угідь мало- та безземельних селян буде здійснюватися за рахунок націоналізації та розподілу між цими категоріями селян поміщицьких земель. Пропонувався й оновлений механізм реалізації цієї вкрай делікатної та складної справи – нові форми землекористування визначатимуться не державними органами, а самими селянами, які значно краще обізнані з місцевою специфікою цієї проблеми³¹.

Водночас перед агітаторами, органами радянської влади на місцях, виходячи із трансформацій генеральної лінії партії з земельного питання, ставилися принципово нові завдання: націоналізувати і розподілити поміщицьке землеволодіння на засадах, які пропонувало саме селянство, сприяти таким чином переходу середняка на бік радянської влади³².

Джерела періоду революції переконують – більшовики, різко повернувшись обличчям до середняка, так само швидко забули про свої гасла попереднього періоду, в яких середняк і куркуль були словами-синонімами. У зв'язку з новими моментами у земельній політиці, радянським керівництвом розробляється і нова концепція ставлення до середняка. Згідно з нею, іде протиставлення раніше ототожнюваних більшовицькою ідеологією категорій селянства. З'являються спроби показати, що «не всі відрубники куркулі, між ними, умовно, є багато середняків»³³. Радянське керівництво вважало за необхідне, об'єднуючи неможливого та середняка, дбайливо ставитися до останнього³⁴. При цьому висувалася цікава та оригінальна умова – щоб це об'єднання не викликало у середняка асоціацій із радянською владою³⁵.

Говорячи про дбайливе ставлення до середняка з боку державних органів, більшовики не мали на увазі абстрактну формулу своєї поведінки. Навпаки, у ряді документів вони чітко прописали сутність нового ставлення до цієї категорії селянства України. Потрібно віддати їм належне, у цьому вони виявили не лише гнучкість, здатність відмовитися від попередніх догм, а й змогли «підібрати ключі», що відкривали їм перспективи угоди із середняками. «Дбайливе ставлення, – ішлося в одному із документів, – повинне виявлятися в усьому: агітації, постачанні матеріальними благами, у реквізиціях»³⁶.

Як відомо, саме ці нюанси лежали в основі негативного сприйняття радянської влади більшістю селян. Їм набридла агітація за комуну, які у селянській свідомості ототожнювалися з усім лихим; вони були невдоволені тим, що більшовики, пообіцявши забезпечити їхні господарства посівними матеріалами, технікою, реманентом, в обмін на отриманий від них хліб, не дотримувалися слова; вони були проти реквізицій, які позбавляли їх результатів своєї праці. Тому зрозуміло, що, проголошуючи відмову, хоча й тимчасову, від принципів революційного штурму села, більшовики розраховували на переорієнтацію середняка на свою сторону. «Ми повинні, – говорилося в одному зі зведень, – таким чином проводити земельну політику на селі, щоб середняк відчув, що через компроміси він зможе визнати радянську владу як цілком прийнятну для себе, щоб він обрав нейтральну позицію у нашій боротьбі проти куркуля»³⁷. Для цього рекомендувалося не обирати середняка під час хлібозаготівель, не реквізувати у нього реманент, використовувати спочатку всі ресурси куркуля, а із середняком налагодити товарообмін³⁸.

Зазнала змін і мета аграрної політики більшовиків, принаймні, її офіційне формулювання. В окреслений хронологічний період радянські діячі проголошували, що їхня мета полягає у покращенні матеріального добробуту бідняків та середняків через збільшення площ їхнього землекористування за рахунок т. зв. нетрудових господарств і покращення господарювання³⁹.

Таким чином, як це, на перший погляд, не дивно, у 1919 р. більшовики змушені були визнати, що запорукою їхнього перебування при владі є власність селян на землю. Як і гетьман, вони зробили ставку на середняка. Щоправда, цілі радянське керівництво мало інші, ніж гетьман. Спільним і у П.Скоропадського, і у радянської влади було джерело додаткового наділення селян землею – велике землеволодіння. Хоча відмінними були механізми отримання як державою, так і селянами додаткових наділів. Зокрема, за гетьманату велике землеволодіння примусово викупувалося Українською Державою, а за більшовиків – націоналізувалося. У першому випадку, селяни викупували землю, у другому – отримували безкоштовно, принаймні так декларувалося. Хоча, насправді, як доводять реалії політики воєнного комунізму, через сплату численних податків, визначених радянською владою, селяни фактично розраховувалися з більшовиками за землю.

Кардинальної еволюції зазнала і позиція керівництва Директорії УНР щодо концепції земельної реформи. Так, якщо у січні 1919 р. «Закон про землю в Українській Народній Республіці» проголошував соціалізацію землі з «яскравими рисами націоналізації»⁴⁰, то навесні 1920 р. було оприлюднено підхід «по-новому врегулювати проблеми аграрної реформи»⁴¹. Початок польсько-українського наступу стимулював розробку нового земельного закону⁴². Спробу встановити власність на землю Рада Народних Міністрів зробила вже майже через місяць після початку польсько-українського наступу – 3 червня 1920 р., пообіцявши у зверненні до населення розпочати продаж державних земель окремим особам⁴³. Незгідні з такою політикою соціал-демократи І.Мазепа та Й.Безпалко покинули уряд⁴⁴.

Міністерство земельних справ, очікуючи остаточного рішення уряду, пропонувало затвердити користування за трудовим селянством приватновласницькими й державними землями та реорганізувати органи місцевої земельної адміністрації⁴⁵. Унесення змін до закону від 18 січня 1919 р. стало об'єктом обговорення створеної 31 травня 1921 р. спільної комісії земельного та військового міністерств⁴⁶. У серпні поточного року до дискусії підключилися представники інтернованих до польських таборів Каліш і Вадовиці українських військово-службовців⁴⁷. У Каліші було висловлено дві пропозиції: закріплення у приватне землекористування дрібних земельних наділів та збереження довічного користування з приватною власністю лише на присадибні ділянки та будинки⁴⁸. Із метою усунення більшовицької агітації проти УНР було ухвалено видати закон про додаткове наділення військовослужбовців землею не в еміграції, а на території України (після затвердження його парламентом)⁴⁹.

Таким чином, діячі Директорії УНР у своїй концепції вирішення аграрного питання в Україні, як і П.Скоропадський, теж стали на позиції захисту інституту приватної власності на землю.

Земельне питання було актуальним не лише для селянства України. Нагальною проблемою воно стало і в країнах Європи, уряди котрих, намагаючись утриматися при владі, змушені були вдатися до його вирішення. На наш погляд, цікавим буде коротко охарактеризувати основні положення цих європейських варіантів, зіставивши їх із гетьманським.

Польське аграрне законодавство, схвалене 16 червня 1919 р. сеймом, у 1-й статті декларувало, що земельний устрій держави ґрунтується на міцних селянських господарствах. Аналогічною була позиція П.Скоропадського. Уряд зобов'язувався вирішувати це завдання шляхом розподілу земельних угідь між безземельними та малоземельними селянами. Земельний фонд, що підлягав розподілу, формувався за рахунок таких категорій: 1) державних маєтків та тих, якими у свій час царат наділив чиновників і генералів; 2) землі, що належали російським, австрійським та німецьким монархам і їхнім родинам; 3) які не були розподілені та належали Селянському банку; 4) церковних угідь; 5) маєтків, придбаних під час війни (Пер-

шої світової – С.К.); 6) що будуть викуповуватися урядом. При цьому, згідно зі змістом реформи, уряд планував купівлю землі у двох категоріях маєтностей: 1) що найбільше постраждали від війни; 2) в яких господарювання в силу тих чи інших причин не велось⁵⁰. Отже, у Польщі, як і в Українській Державі, основним джерелом наділення землею селянських господарств виступало велике землеволодіння, викуплене державою у колишніх власників.

Щоправда, механізм наділення землею у Польщі був дещо іншим, ніж за реформою П.Скоропадського, хоча і мав окремі схожі моменти. Правом придбати угіддя володіли лише «справжні землероби», що безпосередньо обробляли землю. Ця ж теза є наскрізною і для аграрного законодавства Української Держави. 1/5 поміщицьких угідь могли отримати селяни, що вже мали певний розмір земельної власності. Їм надавалася можливість збільшити її до 40 моргів (1 морг = 0,5 дес. – С.К.), за гетьмана – до 25 дес. Однак така категорія селян за придбане розраховувалася готівкою. Решта земельного фонду розподілялася між сільськогосподарськими робітниками, солдатами, без- та малоземельними селянами. Вони могли отримати не більше 25 моргів на одне господарство. За українськими законами не більше 25 дес. могла придбати особа. Ці категорії сільського населення наділялися землею у довгострокове користування. Польський земельний закон передбачав, що вартість землі буде визначатися не ринковою кон'юктурою, а реальними прибутками, які власники отримували чи можуть отримувати з неї. Такий підхід обґрунтовувався намірами уряду якщо не повністю унеможливити, то якомога більше обмежити спекуляцію під час купівлі-продажу землі⁵¹.

Подібні заходи ініціював і естонський уряд, хоча мали місце і суттєві відмінності. Естонські власті, на відміну від гетьманату, в основу земельної реформи поклали не відчуження за плату, а експропріацію. Їй підлягала 1/3 поміщицької земельної власності. Решта, 2/3, обкладалася 10%-им податком від її вартості. У випадку, коли великий землевласник відмовлявся сплачувати визначений урядом розмір податку з землі, то його власність експропрійовувалася. Однак за неї він отримував відшкодування за цінами довоєнного часу⁵².

У Румунії національний уряд задекларував і провів реформу, в основі якої лежав принцип відчуження земельної власності у поміщиків. За колишніми власниками, враховуючи регіональні особливості, залишалося у середньому 100 дес. землі. Решта, тобто надлишки, за плату передавалися у власність селянам, які бажали розширити власне землеволодіння. У Чехословаччині за власниками зберігалася у середньому 150 дес.⁵³ За польськими поміщиками після відчуження за плату залишалося від 75 до 300 моргів (37,5–150 дес. – С.К.) їхньої землі. Критерієм розміру відчуження була віддаленість цих угідь від адміністративних, промислових, торгівельних центрів. Чим більшою була відстань, тим більше землі лишалося за экс-власниками. Розподілу не підлягали ліси. Вони переходили у власність республіки. Щодо культурних господарств, то за ними могло залишитися і понад 215 моргів землі (100–110 дес. – С.К.)⁵⁴. За гетьманським проектом – 150–200 дес. залишалося экс-власникам, зразковим господарствам, цукровим заводам.

25 лютого 1919 р. уряд Югославії затвердив і опублікував «Попередній указ про підготовку земельної реформи». У його основу, як і у законодавстві П.Скоропадського, було покладено принцип відчуження. Парцельовані землі відходили до мало- та безземельних селян у нормах, які могла обробити селянська родина власними силами. Згідно зі змістом документа, відчуженню підлягали угіддя, розміри яких перевищували 100 ютарів (близько 60 дес. – С.К.)⁵⁵. Указ від 20 лютого 1920 р., доповнюючи попередній, спрямовувався на підтримку сільського господарства, з урахуванням обставин перехідного періоду. За ним крупні маєтки переходили під нагляд держави, а у разі потреби – у державне управління⁵⁶. Тим са-

мим, як свідчить зміст вищенаведених документів, югославські власті намагалися, з одного боку, ліквідувати земельний дефіцит у селянському землеволодінні, а з іншого – зберегти великі, зразкові господарства, підтримуючи розвиток аграрного сектора економіки. Про це ж ішлося й у гетьманських законах.

У Греції законом від 27 лютого 1920 р. відчуженню підлягало державне та приватне землеволодіння. Аграрна реформа проводилася в інтересах дрібного та середнього селянства, яке отримало право розширити розміри своїх угідь через придбання за гроші додаткових ділянок. Цим могли скористатися як одноосібні господарі, так і колективи. Щоправда, у грецькому законі, на відміну від українського, чітко не прописувалося, чи повинні бажаючі мати землю вести до її придбання власне господарство. Крім того, якщо за гетьмана колективні господарства фактично припиняли своє існування, то грецькі власті не ліквідовували їх, надаючи їм право функціонувати як альтернативній формі господарювання. Тому для останніх умови були вигіднішими. Так, зокрема, одноосібники розраховувалися за придбані наділи відразу, а колективним господарствам надавалися кредити під низькі відсотки на тривалий термін (від 3 до 5 років) та розстрочка в оплаті. Розмір ділянки, яка купувалася, визначався за споживчою та трудовою ознаками⁵⁷.

Законом уряду Болгарії від 19 травня 1921 р. розпочалася реформа на селі, в основі якої також лежав принцип відчуження надлишків великого землеволодіння за плату. За екс-власниками або тими, хто не спеціалізувався на землеробстві, залишалося не більше 40 деків (розміри міста, близько 0,5–0,8 дес. – С.К.). За рахунок цього т. зв. нетрудового землекористування, угідь національного банку та монастирів формувався державний земельний фонд (з аналогічних джерел формувався державний земельний фонд в Українській Державі). Із нього за ціною, яку заплатила держава з надбавкою у 20%, наділялися наступні категорії господарів: 1) безземельні, що працювали на чужій землі; 2) малоземельні з інвентарем та без нього; 3) спеціалісти сільського господарства, що не мали ділянок; 4) сільськогосподарські кооперативи для облаштування зразкових господарств; 5) батраки, якщо, згідно із законом, «їхні особисті якості доводять, що вони можуть стати успішними господарями»; 6) переселенці з густозаселених регіонів Болгарії, в яких малоземелля було особливо гострим; 7) переселенці-болгари з інших країн⁵⁸.

Отже, підсумовуючи, є підстави констатувати, що: 1) основні положення гетьманського аграрного законодавства були адекватні загальноісторичним обставинам часу; 2) вони відповідали прагненням селянства України володіти землею; 3) основні положення, ідеї земельної реформи в Українській Державі були взяті на озброєння навіть непримиренними опонентами П.Скоропадського – радянською владою, Директорією УНР; 4) зміст аграрного законодавства гетьманату відповідав і загальноєвропейським тенденціям вирішення земельного питання (при цьому, зрозуміло, не йдеться про їхню абсолютну схожість, ураховуючи специфіку кожної із країн).

¹ Цит. за: Рыбас С. Столыпин. – Москва, 2003. – С.91.

² Пиріг Р.Я., Проданюк Ф.М. Павло Скоропадський: штрихи до політичного портрета // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1992. – №9. – С.99; Малик Я. Українське селянство у 1918 р. // Історія України. – 1998. – №18. – С.6; Реент О.П. Нариси з історії Української революції // Історія України. – 2000. – №29–32. – С.46; Литвин В.М. Україна: доба війн і революцій (1914–1920 рр.). – К., 2003. – С.265; Терещенко Ю.І. Гетьманат Павла Скоропадського // Гетьманський альманах. – 2003. – №2. – С.5, 13; Ковальова Н.А. До питання про мотивацію участі українського селянства в революційних подіях 1917–1921 рр.: соціально-економічний і психологічний аспект // Український селянин. – 2002. – №5. – С.251.

³ Отт-Скоропадська О., Гай-Нижник П. Павло Скоропадський: коротка хроніка життя (1873–1945) // Скоропадський П. Спогади. – К.; Філадельфія, 1995. – С.35–36.

- ⁴ Нарис програми Української демократичної хліборобської партії // Українські політичні партії кінця XIX – початку X ст. Програмові і довідкові матеріали. – К., 1993. – С.131.
- ⁵ Там само. – С.132.
- ⁶ *Геращенко Т.С.* Українська народна громада // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія Історія. Економіка. Філософія. – 2000. – №4. – С.209–210.
- ⁷ *Скоропадський П.* Спогади. – К.; Філадельфія, 1995. – С.50.
- ⁸ Державний вістник. – 16.5. – 1918. – №1.
- ⁹ Там само.
- ¹⁰ Селянське слово. – 25.6. – 1918.
- ¹¹ *Скоропадський П.* Спогади. – С.137.
- ¹² Киевская мысль. – 1918. – 26, 28 мая.
- ¹³ Там же. – 26 мая; Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.6.
- ¹⁴ Киевская мысль. – 1918. – 28 мая.
- ¹⁵ Державний вістник. – 1918. – №15.
- ¹⁶ *Ковальова Н.А.* Основні напрямки аграрної реформи Української Держави (травень – червень 1918 р.) // *Ковальова Н.А., Корновенко С.В., Малиновський Б.В., Михайлюк О.В., Морозов А.Г.* Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917–1921 рр.). – Черкаси, 2007. – С.93.
- ¹⁷ *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 років. – Т.3. – Прага, 1921. – С.58.
- ¹⁸ *Лебідь-Юрчик Х.* Бюджетове право. – Л., 1927. – С.135–136.
- ¹⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.35. – Арк.84–85; Ф.57. – Оп.2. – Спр.428. – Арк.75–79.
- ²⁰ *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1923: У 2-х тт. – Т.2. – К., 2004. – С.31–32.
- ²¹ Об отставке Колокольцева // Киевская жизнь. – 29.8.1919. – №4.
- ²² Селянське слово. – 21.07. – 1918.
- ²³ Голос Києва. – 3.09. – 1918.
- ²⁴ Селянське слово. – №21. – 1918.
- ²⁵ Державний вістник. – 14.9. – 1918. – №47.
- ²⁶ Там само. – 2.9. – 1918. – №9.
- ²⁷ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.49. – Арк.6.
- ²⁸ *Кульчицький С.В.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996. – С.134.
- ²⁹ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.11. – Арк.22.
- ³⁰ Там само – Арк.22.
- ³¹ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.8. – Арк.39.
- ³² Там само – Арк.41.
- ³³ Там само. – Спр.49. – Арк.8.
- ³⁴ Там само. – Спр.37. – Арк.39.
- ³⁵ Там само. – Спр.20. – Арк.55.
- ³⁶ Там само. – Спр.37. – Арк.95.
- ³⁷ Там само. – Спр.44. – Арк.34.
- ³⁸ Там само. – Арк.36.
- ³⁹ Там само. – Арк.22.
- ⁴⁰ *Ковальова Н.А.* Указ. праця. – С.134.
- ⁴¹ Там само. – С.142.
- ⁴² Там само.
- ⁴³ *Лозовий В.С.* Аграрна політика Директорії УНР // УІЖ. – 1997. – №2. – С.22–23.
- ⁴⁴ ЦДАВОВУ. – Ф.1062. – Оп.2. – Спр.31. – Арк.75.
- ⁴⁵ Там само. – Оп.1. – Спр.297. – Арк.3–4.
- ⁴⁶ Там само. – Оп.2. – Спр.41. – Арк.20.
- ⁴⁷ Там само. – Арк.84.
- ⁴⁸ Там само.
- ⁴⁹ Там само. – Арк.40.
- ⁵⁰ Польский земельный вопрос // Киевский день. – 16.5.1920. – №2.

⁵¹ Польский земельный вопрос.

⁵² Южный край. – 25.6.1919. – №16.

⁵³ И.О. Разрешение земельного вопроса в соседних странах // Вечерние огни. – 11.10.1919. – №46.

⁵⁴ Польский земельный вопрос.

⁵⁵ Цит. за: Маклецов А. Аграрная реформа в Югославии // Земледелие. – 1919. – №34. – С.20.

⁵⁶ Цит. за: Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине. – Х., 1922. – С.74.

⁵⁷ Тер-Погосян М. Земельная реформа в Греции // Нужды деревни. – 1922. – С.43.

⁵⁸ Новейшее аграрное законодательство // Нужды деревни. – 1922. – С.84.

The article is dedicated to examination of little-known aspects of P.Skoropad'skyi's agrarian laws. Basing on source processing the author analyses the content of agrarian laws in the context of native and European revolutionary experience in land matter solutions.

Г.В.Папакін*

ПАВЛО СКОРОПАДСЬКИЙ: ПЕРШІ РОКИ НА ЕМІГРАЦІЇ

У статті йдеться про практично недосліджений у сучасній історіографії період життя й діяльності Павла Скоропадського. Опинившись у січні 1919 р. у Німеччині, гетьман упродовж наступних двох років зазнав ідеологічної трансформації, остаточно позбувшись федералістичних ілюзій, визнавши необхідність розбудови незалежної української держави, порвавши стосунки зі своїми колишніми співробітниками, котрі обстоювали ідею тісних зв'язків майбутньої України з відновленою Росією. Відбулося його зближення з українськими хліборобами-демократами (В.Липинський, С.Шемет, О.Скоропис-Йолтуховський), що стало запорукою формування впливового гетьмансько-консервативного руху на чужині.

Залишивши Київ 14 грудня 1918 р., припинивши невдячну справу державного кермування, Павло Скоропадський розпочав новий відрізок свого життя. Практично всім оточуючим здавалося, що в історії новітнього гетьманату і самого останнього гетьмана України остаточно поставлено крапку. По приїзді до Берліну П.Скоропадського обсіли особисті турботи. Насамперед слід було подбати про дружину та дітей, котрі розлучилися ще в Україні: Олександра Петрівна до останнього моменту була у Києві, а Данило, Петро, Марія та Єлизавета ще на початку грудня виїхали до Одеси разом зі старим управителем господарства Скоропадських Сергієм Пешехоновим, гувернанткою та нянькою. І якщо дружина щасливо приїхала до Берліну вже 11 січня 1919 р., то про дітей П.Скоропадський не мав жодних звісток упродовж півроку. На другому плані стояли побутові питання, адже слід було якось влаштуватися у Берліні, охопленому революційними настроями, напередодні вибуху повстання німецьких більшовиків – «Союзу Спартака». І не останніми виявилися фінансові проблеми: адже гетьман залишив Україну практично без грошей, а життя в Німеччині в умовах революційної інфляції було надто дорогим.

За таких умов журналіст О.Маляревський навіть підбив П.Скоропадського взятися за спогади – як то і личить відставному політикові. 6 січня 1919 р. той розпочав мемуари, намагаючись у них описати події всього свого гетьманства.

* Папакін Георгій Володимирович – д-р іст. наук, начальник відділу формування політики національної пам'яті, Український інститут національної пам'яті (Київ).